

10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Изд. 2-е, испр. и доп. / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1969. – 232 с.

Анотація

У статті розглядається такий прийом застосування фразеологізмів, як подвійна актуалізація, виявляються форми її реалізації відповідно до типу актуалізаторів – елементів, що формують контекст фразеологізму і контекст його етимологічного прототипу.

Ключові слова: *фразеологізм, трансформація, подвійна актуалізація, контекст фразеологізму, актуалізатор.*

Аннотация

У статье рассматривается такой приём использования фразеологизмов, как двойная актуализация, определяются формы её реализации соответственно типам актуализаторов – элементов, формирующих контекст фразеологизма и контекст его этимологического прототипа.

Ключевые слова: *фразеологизм, трансформация, двойная актуализация, контекст фразеологизма, актуализатор.*

Summary

The article considers the usage of the method of phrasological double actualization. Ways of its actualization according to the types of “actualizers” are analyzed. We treat the actualizers as special elements which form the context of the phrasological unit and the context of its ethimological prototype.

Key words: *phraseological unit, transformation, double actualization, context of phraseological unit, actualizator.*

УДК 811.161. 2•373.2

Терещенко Л. В.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ВІДАПЕЛЯТИВОНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ БАЙЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Сучасна ономастика стає все більш розгалуженою і різнобічною галуззю лінгвістики. Дослідження онімів у теоретичному і прикладному аспектах набуває широких меж. На сьогодні маємо досить ґрунтовні розвідки з питань теорії, історії, поетики онімного простору української мови, як-от: погляди на структуру, типологію, системність, класифікацію, етимологію, термінологію в ономастиці, літературно-художню антропоніміку, поетику оніма (Ю. О. Карпенко, Є. С Отін, В. М. Калінкін,

М. М. Торчинський, Є. М. Беліцька, Л. І. Дука, Л. О. Белей, В. М. Галич, О. В. Климчук, Т. І. Крупеньова, М. Р. Мельник та ін.).

Власні назви в літературно-художньому творі перебувають постійно у полі інтересів філологів, оскільки оніми мають свою специфіку функціонування в тексті, окрему денотатно-номінативну віднесеність, стають елементами загальної лексичної системи тексту, допомагаючи у розкритті сюжетних ліній, набувають емотивно-експресивного забарвлення, вказують на місце чи історичну подію, позначають за задумом автора певні реалії.

Сучасні ономастичні дослідження (в тому числі й у галузі поетоніміки) мають на меті системне вивчення пропріальних одиниць, тому досить часто розпочинаються зі словотвірних розвідок, адже без них неможливе дослідження семантики, етимології, стилістики поетоніма.

Питання, пов'язані із творенням пропріативів, обговорювалися майже на кожному ономастичному форумі. Дериваційну терміносистему розробляли у своїх наукових працях В. В. Німчук, О. В. Суперанська, Н. В. Подольська, Ю. О. Карпенко, а особливості творення онімів досліджували у своїх наукових студіях Д. Г. Бучко, Т. І. Поляруш, А. П. Корепанова, І. М. Шпітько, З. О. Валюх, В. О. Горпинич, О. О. Приймак та інші.

Актуальність і водночас новизна нашої роботи зумовлена особливістю досліджуваного матеріалу, яким стали оніми, вилучені з байок українських письменників ХІХ ст. (за джерелами 1; 7; 8), оскільки байкарська спадщина в українській літературі дещо незаслужено випала з кола мовознавчих (та й літературознавчих) студій, а ономастикон української байки взагалі і його словотвірна специфіка зокрема досі ще не описані.

Дериваційна система поетоніміки не створює власних способів словотвору, послуговується загальномовними, але має свою специфіку у виборі й використанні словотворчих засобів.

Словотвір, або дериватологія (від лат. *derivacio* – „відхилення, утворення”), – це розділ мовознавства, який вивчає закони утворення похідних слів від інших спільнокореневих слів. Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотвору [4, с. 160].

Простеживши за пропріативами у текстах байок, можемо констатувати, що при творенні байкопоетонімів використовувалися різні способи словотвору: і морфологічні, і неморфологічні. Беручи до уваги специфіку оніма в байках, зауважимо, що спосіб творення нового слова диктується класом онімів. Тут цілком природнім є поетичний прийом перенесення окремих, найважливіших у конкретному контексті понять з роду загальних до власних назв [6, с. 241]. Можливість функціонування

окремих номінацій одночасно як онімів і апелятивів підкреслював і Є. С. Отін: „У частини конотативних онімів на базі їхніх референтних конотацій розвиваються нові основні значення, що відбивають нові реалії. Одне й те ж слово може перебувати у 2-х станах: як конотативний онім і як новий апелятив, що втратив колишню референтну (понятійну) конотацію” [3, с. 151]. Так само, власне кажучи, відбувається і процес онімізації апелятивів. Відапелятивні оніми стають пропріативами перш за все за допомогою лексико-семантичного способу деривації. Слід зазначити, що в ономастиці існують суперечливі думки щодо того, чи є лексико-семантичне онімотворення явищем словотвору, а чи тільки семантики [5, с. 48]. Ми все ж погоджуємося з думкою Ю. О. Карпенка, який доводить, що лексико-семантичний спосіб деривації є повноцінним, закономірним, синхронічним словотвірним явищем, адже власні назви „позначають одиничні, окремі денотати і тому їх семантичний розвиток досить легко приводить до відриву від денотата й переходить на інший денотат, а це, як правило, спричиняє появу нового слова” [2, с. 4–5].

Лексико-семантичний спосіб словотвору (ЛССС) – один з основних способів поповнення номінативних засобів мови. Під ЛССС розуміється такий спосіб, при якому звукова форма твірного слова (мотиватора), залишаючись незмінною, набуває нового значення і стає семантично похідною (мотивованою), наприклад: *лебідь* (птах) і *Лебідь* (прізвище) [4, с. 161].

У байках усі зоофорні і фітофорні пропріативи утворилися саме таким шляхом, адже у зв’язку зі специфікою цього літературного жанру дійовими особами байки, окрім людей, дуже часто стають тварини (*Козел, Бик, Свиня, Віл, Осел, Кит, Собака (Пес), Кінь, Вівця*), птахи (*Індик, Курка, Півень, Гуска, Орел, Голубка*), комахи (*Бджола (Пчола), Джміль, Матка, Муха*), квіти (*Рожя, Зірочки, Гвоздик, Лілея*), явища природи (*Сонце, Хвиля, Шторм, Вітер*), дерева (*Верба, Явір, Дуб*), річки (*Віник, Барабан*) тощо. ЛССС активно виявляється в системі номінації власних назв. Основними механізмами ЛССС у цій підсистемі мови є онімізація (семантизація) – перехід загальної назви у власну, трансонімізація – перехід власних імен з одного класу назв до іншого) і онімотрансонімізація – комбіноване використання різновидів способу за моделлю: онімізація + трансонімізація, плюралізація, акцентуація. Кожен з цих різновидів пов’язаний із семантичними і граматичними змінами мовних одиниць. Збереження мотиваційних зв’язків між базовим словом і семантичним новотвором дозволяє відносити ЛССС в системі номінації власних імен до явищ синхронічного плану.

Спостереження над відапелятивонімною лексикою в текстах байок ХІХ ст. окремих авторів на основі опозицій ‘онім-апелятив’ дало

можливість виділити найпродуктивніші різновиди ЛССС – власне семантизацію (онімізацію) й плюралізацію

Кожен із цих способів творить певні класи пропріативів. Серед онімізації апелятивів – назв об'єктів фауни шляхом власне семантичної деривації (семантизації) утворені орнітобайкопоетоніми: **пекопоетоніми** – *Індик, Курка, Півень, Гуска* (П. Огієвський-Охотський: *Так Півня голосного мала* [7, с. 102]; Р. Вітавський: *Що все Курей судила* [7, с. 245]); **феропоетоніми** – *Горлиця, Гайвороння, Жайворонок, Сорока, Плішка, Соловій, Щиглик, Перепілка, Канарка, Лебедь, Горобець, Ластівка, Яструб, Синиця, Ворона, Орел, Крук, Голубка* (О. Бодянский: *Ворона за куски І в гай мерщій* [7, с. 74]; М. Кузьменко: *Голубка Горличку спитала* [7, с. 291]; С. Яричевський: *Аж тут і Орел десь нараз появився* [7, с. 309]).

Чимала за обсягом група байкопоетонімів утворена від загальних назв класів риб: *Риба, Карась, Щука, Рак, Щупак* (Т. Зіньківський: *Що Риба без води, то мусить вже скакати* [7, с. 285]; І. Верхратський: *А Рак в ріку упав* [7, с. 275]). Окремою групою можна виділити **інсектопоетоніми** – назви комах: *Бджола (Пчола), Джміль, Матка, Муха* (М. Устиянович: *Раз ся Пчоли вироїли, Но бідні без Матки* [7, с. 78]; П. Свенціцький: *Такий Джміль Один лише на сто миль* [7, с. 194]).

Серед фаунонімів вирізняється і велика кількість відапелятивних онімів-назв тварин: **пекопоетоніми** – *Козел, Бик, Свиня, Віл, Осел, Кіт, Собака (Пес), Кінь, Вівця* (В. Боровик: *Стояв в'ючак Осел* [7, с. 288], С. Писаревський: *Ох, як на все падка Свиня* [7, с. 82], П. Писаревський: *Не схоже й на Собаку* [7, с. 111]); **феропоетоніми** – *Білка, Мавпа, Кріт, Олень (Олін), Засць, Бабак, Лев, Лисиця, Вовк, Серня, Їж* (М. Петров: *Вона оглянулась, аж то старий був Вовк* [7, с. 256], М. Кузьменко: *Попала ж і Лисиця в суд* [7, с. 290], М. Старицький: *Зійшлись усі й ясновельможний Лев* [7, с. 264]).

Так само лексико-семантичним способом маємо утворені фітофорні поетоніми: *Листя, Коріння* (М. Старицький: *Ви – Листя, ви – пани, Убралися – в розкішні жупани І нехтуєте, позбувшись сумління, А ми робітники, Коріння* [7, с. 262]), *Реп'ях* (І. Манжура: *Казав Реп'ях* [7, с. 276]), *Будяк, Рожса* (С. Воробкевич: *Чув Будяк слова ті горді; Так хвалилась Рожса серед літа* [8, с. 200]), *Зірочки, Гвоздик, Лілея, Резеда, Хміль, Шпориш, Явір, Верба* (Б. Грінченко: *На грядках леліють Зірочки, Гвоздик, на пахоці багатий, Лілея біла й ніжна Резеда; Повився вгору Хміль кудлатий; Ось-ось зрівняюся з Вербою* [1, с. 238]; *Свої розкинув Явір віти* [1, с. 222]; *На те йому Шпориш* [1, с. 229]); *Дуб, Тростина* (М. Шашкевич: *Дуб і Тростина сварились межі собою за силу свою* [7, с. 102]); *Редька* (І. Манжура: *Каже Редька раз ледача* [7, с. 276]);

Трояндник (С. Писаревський: *Трояндник, хоч він і пахучий, Та з біса як колючий* [8, с. 82]).

Поширеним у байкарській спадщині ХІХ ст. (як, зрештою, і в байках загалом) є спосіб персоноапелятивонімізації: *Мужик, Чоловік, Дитина, Дід, Баба, Пан, Селянин, Царівна, Трубар, Стрілець, Овчар, Господар, Хазяїн, Злодій, Дяк, Рибалка* (П. Писаревський: *Як на те Ось Злодій до двора чвалає* [8, с. 126]; О. Стороженко: *У якогось вельможного Пана* [7, с. 50]; П. Огієвський-Охотський: *Послухала, пішла, і в Мужика Лисиця сита і гладка* [8, с. 104]).

У рамках того ж таки лексико-семантичного словотвору шляхом онімізації апелятивів утворилися такі байкооб'єктоапелятивоніми: *Земля, Хвиля, Ріка, Потік, Море* (Т. Зіньківський: *На Морі буйна Хвиля* [8, с. 261]; М. Шашкевич: *Жалкувалася Земля перед Сонцем на Облаки* [8, с. 100]), відапелятивні хрематоніми: *Верства, Камінь, Віз, Верша, Міхур, Віник* (П. Кореницький: *Так сів пів Верству віддихать* [8, с. 106]; М. Старицький: *Сподобився раз Віник шани* [7, с. 263]) та міфоонімізація: *Фортуна, Смерть* (Р. Вітавський: *Фортуна, чи ждав мене, чи сподівався?* [8, с. 131]).

Одним з різновидів лексико-семантичного способу словотвору є плуралізація. При плуралізації відбувається закріплення пропріативів у формі називного відмінка множини. Вона поширена не в усіх секторах онімного простору.

Найбільше таким способом утворено зооапелятивнопоетонімів: *Птахи, Комахи, Бузьки, Метелики, Пави, Слимаки, Тхори, Слони, Телята, Сови, Бджоли, Пугачі* (С. Воробкевич: *Пестрокрилі Метелики Граються зі мною* [8, с. 200], Т. Зіньківський: *Й нікчемні Слимаки* [8, с. 284], М. Старицький: *Хоч рід Слонів на голову й не хворий, Так у сім 'ї ж не без потвори* [7, с. 261]; *Коло озера щодень звечора Хлопці сюда-туда бігали І на Жаби засідали* [7, с. 76]; М. Шашкевич: *Овечкам бідним прийшлося до загину – Життя не стало від Вовків* [7, с. 259], Б. Грінченко: *Ягнята у крові... загризені Телятка... В яру Телиця... мертві Поросятка...* [7, с. 275]).

Нами також зафіксовано порівняно невелику групу множинних персоноапелятивонімів: *Діти, Дівчата, Челядки, Ловці, Подорожні* (Б. Грінченко: *Два Подорожні тільки тим...* [1, с. 222]; П. Огієвський-Охотський: *В Дівчат і сили вже нема* [7, с. 103], *Челядки дві жили* [7, с. 102]; М. Шашкевич: *Коло озера щодень звечора Хлопці сюда-туда бігали...* [7, с. 76]; Ю. Федькович: *Що не боюся ні Псисків, та ні Ловців, Та ні Стрільця поганих рук* [8, с. 204].

Менш продуктивним цей спосіб виявився для фітоапелятивонімів – фіксуємо лише поодинокі випадки: *Квітки* (Б. Грінченко: *І засміялися Квітки* [1, с. 238]), *Листки* (М. Старицький: *А що б без Листків рясних*

З ним сталося [7, с. 262]), а також мало множинних об'єктоапелятивонімів: одне вживання оніма *Хмари* (М. Шашкевич: *Хмари видіти тяжко, котрі тепла твого до мене не допускають і ще до того не раз громами мене разять* [7, с. 100]) та хрематоніма *Плуги* (П. Свенціцький: *На дворі під шопою лежали два Плуги* [8, с. 192]).

Проаналізований матеріал свідчить, що лексико-семантичний спосіб творення онімів у тексті байки є досить продуктивним, оскільки байкарі найчастіше використовують апелятиви у ролі власних імен для створення певних образів і типів, для досягнення ефекту алегорії – однієї з головних рис байки. ЛССС у текстах байок здебільшого представлений відапелятивонімами – назвами флори, фауни, осіб, рідше – предметів побуту чи навколишньої дійсності. У перспективі маємо на меті розглянути морфологічні, морфолого-синтаксичні та лексико-синтаксичні особливості деривації пропріативів у жанрі байки.

Список використаної літератури

1. Грінченко Б. Зібрання творів: у 2 т. / Борис Грінченко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – Т. 1. – С. 205–238.
2. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3–10.
3. Отин Е. С. Избранные труды по языкознанию / Е. С. Отин. – Донецк : Донетчина, 1999. – 400 с.
4. Сучасна українська літературна мова: [підручник] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – 4-те вид., стер. – К. : Вища школа, 2003. – 430 с.
5. Суперанская А. В. Теория и методика ономастических исследований / А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов; под ред. А. П. Непокупного. – М. : Наука, 1979. – 256 с.
6. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 548 с.
7. Українська байка: [збірка байок]. – Х. : Фоліо, 2008. – 317 с.
8. Українська дождовтнева байка: антологія / [упорядкув. Б. Деркач]. – К. : Радянський письменник, 1966. – 370 с.

Анотація

У статті розглядається лексико-семантичний спосіб творення онімів на базі основ апелятивів різних класів лексики, зокрема і спосіб плюралізації як один із різновидів лексико-семантичного способу словотвору.

Ключові слова: словотвір, онім, апелятив, онімізація, байкопоедонім, байка, пропріатив, семантика, деривація.

Аннотация

В статье рассматривается лексико-семантический способ словообразования среди онимов на базе основ апеллятивов различных классов лексики, в том числе и способ плурализации как одна из разновидностей лексико-семантического способа словообразования.

Ключевые слова: словообразование, оним, апеллятив, онимизация, баснепоэтоним, басня, проприатив, семантика, деривация.

Summary

The article deals with lexical-semantic way dumb creation of a common noun bases of different classes of vocabulary, including the method of pluralization as one of the types of lexical-semantic mode of word formation.

Key words: formation, onym, apellyatyv, onimizatsiya, baykopoetonimy, fable, propriatyvy, semantics, derivation.

УДК 811.161.2'367.62

Торчинська Н. М.

ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОМУ СТИЛІ (НА МАТЕРІАЛІ ГРАМОТ ПЕТРА МОГИЛИ)

Специфіка реалізації комунікативної функції мови у процесі спілкування людей неодноразово привертала увагу лінгвістів ХХ –початку ХХІ ст. Зокрема досліджувалися закономірності та умови реалізації успішного спілкування, з'ясовувалися місце та роль адресанта й адресата у різностильових текстах, визначалася специфіка і функція дієслів мовлення та мислення у комунікації.

Кожен функціональний стиль української мови більшою або меншою мірою у своїх текстах містить елементи чужого мовлення. Найбільшою кількістю репрезентем характеризуються офіційно-діловий та епістолярний стилі, оскільки уже самі тексти цього стилю є суцільним втіленням чужого мовлення.

Форми й засоби передачі чужого мовлення залежать від ситуації спілкування, від мети, призначення повідомлення. Так, в одних випадках важливо передати не тільки зміст, а й саму форму чужого мовлення з точним відтворенням його лексичного складу і граматичної будови, в інших виявляється достатньою передача лише його змісту.

Залежно від лексико-синтаксичних засобів і способів передачі чужого мовлення виокремлюють два основні його різновиди: 1) форми прямої передачі (пряма мова), 2) форми непрямої передачі (непряма мова). Речення з прямою мовою спеціально призначені для точного відтворення чужого мовлення з певним дотриманням не тільки його